

במעבה ההר

מחקרי הר אפרים ובנימין

קובץ רביעי

עורכים מדעיים:
אהרן טבגר • זהר עמר • מרים ביליג

אריאל – טלמון
תשע"ה (2014)

מו"פ אזורי
השומרון
ובקעת הירדן

מדרשת הרי גופנא

ועדת המערכת:

פרופ' יואל אליצור, האוניברסיטה העברית בירושלים, המכללה האקדמית הרצוג ומכללת ירושלים
פרופ' אסתר אשל, אוניברסיטת בר אילן
ד"ר אייל ברוך, אוניברסיטת בר אילן
פרופ' אדם זרטל, אוניברסיטת חיפה
פרופ' עמוס פרומקין, המרכז לחקר מערות, האוניברסיטה העברית בירושלים

קובץ זה ראה אור בסיוע:

מחלקת תיירות, מועצה אזורית מטה בנימין
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיקרפיה, אוניברסיטת בר אילן
עמותת משכן שילה – המרכז למחקר ולפיתוח ערש ההתיישבות בארץ ישראל

© כל הזכויות שמורות למדרשת הרי גופנא ולמו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן,

תשע"ה (2014)

מסת"ב 6-0-91808-965-978

שער קדמי: מערת בית הבוד בחורבת ניסיה, פסגות (צילום: ד' רביב)
שער אחורי: מערות קבורה מתחת לכפר שבתין (צילום: א' טבגר)

עורכים מדעיים: **אהרן טבגר, פרופ' זהר עמר, פרופ' מרים ביליג**
עריכה לשונית: **גב' שושי הייזלר (עברית), גב' מרים שליסלברג (אנגלית)**
עיצוב גרפי: **סטודיו ולדמן**, עפרה
לוחות והדפסה: **דפוס העיר העתיקה**, ירושלים

תוכן העניינים

7	בפתח הקובץ	אהרן טבגר זהר עמר מרים ביליג
11	לזכרו של יובל פלג ז"ל, 1968 – 2014	אייל בן אליהו
שער ראשון: מחקרים במעבה האדמה		
15	סקר ארכאולוגי במערת אלקנה שבמערב השומרון	בועז זיסו, בועז לנגפורד, רועי פורת, דביר רביב ועמוס פרומקין
31	עדכון תפוצת מערכות המסתור בפלך תמנה	דביר רביב
47	מערכת מסתור מימי מרד בר-כוכבא בח'לת קייס צפון, שפלת יהודה	איתן קליין ואלון קליין
57	חידושים במחקר תפוצתן של מערכות המסתור ומערות המפלט בארץ יהודה	עמוס קלונר ובועז זיסו
69	אבן המלכים בהר אפרים: מחצבת בהט במערת עבוד	עמוס פרומקין, בועז זיסו, בועז לנגפורד, רועי פורת ורעואל קסל
79	סרקופג מהתקופה הרומית מטול כרם ועליו תיאור היפודרום	יובל פלג (ז"ל)

שער שני: חידושים בחקר הר אפרים וסביבתו

97.....	דורו בן־יוסף	חפירות יפית 3 – מתחם מטיפוס 'סנדל' בבקעת הירדן.
111.....	זאב ח' ארליך (ז'אבו) ומאיר רוטר	"בית עקד הרועים" – תל ובאר בצפון עמק דותן.
121.....	אברהם פאוסט	האימפריה האשורית וכלכלת ארץ ישראל במאה השביעית לפסה"נ: תעשיית השמן כמקרה מבחן.
145.....	איוון פרידמן	רימון מגופנה – אציל צלבני לפני קרב קרני חיטין.
159.....	אבי ששון	חרושת האבן העברית בהדום ההר בעת החדשה – מגדל צדק כמוקד לתעשיית אבן וסיד.

שער שלישי: תגובה וביקורת ספרים

177.....	אהרן טבגר	"בעקבות בנימין מטודלה בנחלת בנימין" – שלוש הערות לזיהוי האתרים.
187.....	זאב ספראי	ביקורת ספרים: המדריך למטייל בשומרון.
199.....	רשימת משתתפים	
15*.....	תקצירים באנגלית	

עדכון תפוצת מערכות המסתור בפלך תמנה

דביר רביב

תפוצת מערכות המסתור מהווה כלי חשוב ומרכזי לקביעת תחומי השתרעות האזור שהשתתף במרד בר־כוכבא. אף על פי שראשיתה של תופעת המסתור בימי בית שני, היא מאפיינת בעיקר את היישוב היהודי בארץ יהודה בזמן מרד בר־כוכבא. תפוצת מערכות המסתור מימי מרד בר־כוכבא סוכמה לראשונה בספרם של עמוס קלונר ויגאל טפר (1987). את הגבול הצפוני של תפוצת מערכות המסתור התוו קלונר וטפר באזור מעלה בית חורון, ולפיכך הניחו כי האזור שמצפון לירושלים לא נטל חלק פעיל במרד בר־כוכבא ולא היה נתון לשליטת המנהל הבר־כוכבאי (שם, 368, 370–371, 380, הע' 27). בסיכום הסקר שערך בתחומי חבל בנימין, קבע יצחק מגן כי "אין כל עדות להתקוממות יהודים באזור גם בתקופת מרד בר־כוכבא" וכי "תושבי בנימין לא שבו לכפריהם, לא נלחמו במרד בר־כוכבא..." (מגן 1995, 93, 101). בשנת 2001 עדכנו קלונר ובוועז זיסו את קו הגבול הצפוני של האזור שעליו שלט בר־כוכבא, והעריכו שברוב אזור הר בית אל אתרים יהודיים מימי הבית השני המשיכו להתקיים עד למרד בר־כוכבא. עדויות מסייעות לכך הן מערכות מסתור, מערות מפלט וממצאים נוספים מימי המרד אשר נתגלו באתרים המסמנים לדעתם את הקצה המערבי (שפלת יהודה והדום הר שומרון) ואת הקצה המזרחי (מדבר שומרון וצפון מדבר יהודה), של השטח שהיה מיושב ביהודים והשתתף במרד בר־כוכבא (קלונר וזיסו 2001). תפוצת מערכות המסתור עודכנה פעם נוספת בידי קלונר וזיסו (2003; 2006, 138–147), ומעיון במפה המעודכנת עולה כי מערכות מסתור נתגלו באזור פלך עקרה (חורבת ג'בעית, חורבת כולצון, כפר עטיה ותל שילה), באזור שמדרום וממזרח לרמאללה (חורבת ניסיה, אל קעדה, מכמס, גבע), בגוש הגבעות שמסביב למודיעין ובשפלת לוד (חורבת ברנאט, עוקף שוהם, מחלף בן שמן) (קלונר וזיסו 2003, 192–196, 216, איור 13; קליין 2009). האתר היחיד בפלך תמנה שבו התגלתה מערכת מסתור הוא חורבת א־ראס השוכנת בקצה הדרום־מערבי של הפלך (טפר ושחר 1996, 277–278). מעיון בתפוצת מטבעות מרד בר־כוכבא באזור שמצפון לירושלים עולה כי אף אלו נמצאו במערב האזור – בשפלת לוד (חורבת ברנאט דרום, חורבת בד עיסא וחורבת א־ראס), ובמזרח האזור – במערות המפלט בנחלי צפון מדבר יהודה ומדבר שומרון (מערות עראק א־נעסנה, מערת מכוך ומערת אל־ג'י) (זיסו ואשל 2002). עם זאת, בגוש ההרים שמצפון לרמאללה, באזור שבין פלך עקרה ומדבר שומרון במזרח ושפלת לוד במערב, טרם נתגלו אתרים שבהם מערכות מסתור חצובות בסלע או מטבעות מרד בר־כוכבא. לגבי אזור זה, מצוי בידינו מידע חלקי על אודות מספר ניכר של אתרים שבהם נתגלו מקוואות טהרה, כלי אבן ומערות קבורה עם כוכים וגלוסקמאות וכן מקורות היסטוריים המעידים כי האזור חולק מנהלית בין מחוזות גופנא ותמנה והיה מיושב ביהודים בשלהי ימי הבית השני (צוק 1993, 76; זיסו 2001; יתאח 2002; רביב 2012). עדויות ליישוב יהודי בפלך תמנה לאחר חורבן הבית נתגלו בחפירות של חורבת בד עיסא (מגן ואחרים 1999), חורבת אום א־דין (אהרונוביץ 2013) ושל אתרים נוספים הסמוכים לאזור זה (למשל חורבת בורנאט, עמית ואחרים 2008; חורבת זכרין, פישר 1993; ומגדל אפק, צוק 1993).

לאור ממצאים אלו ואף על פי שבמרכז האזור לא נתגלו ממצאים ברורים מימי מרד בר־כוכבא, התקבלה בקרב החוקרים הסברה כי גבולו הצפוני של תחום היישוב היהודי אשר השתתף במרד בר־כוכבא ונשלט בידי המנהל הבר־כוכבאי, עבר מאזור אנטיפטריס דרך נחל שילה לעבר פלך עקרה (זיסו 2001, 234; קלונר וזיסו 2006, 140) ובכלל זה פלך תמנה.¹ לאחרונה נתגלו מערות מפלט מימי מרד בר־כוכבא בעראק בטן א־ג'מיע שבמצוקי נחל שילה (קליין ופרומקין 2009), בעבוד, שם אף נתגלו מטבעות בר־כוכבא (זיסו ואחרים 2009), ובאלקנה (זיסו ואחרים בקובץ זה). מערות מפלט אלו וכן מטבעות בר־כוכבא מעבוד מעידות כי פלך תמנה נטל חלק פעיל במהלך מרד בר־כוכבא ואף השתייך למנהל הבר־כוכבאי. לממצאים אלו יש להוסיף 13 מערכות מסתור חצובות בסלע אשר נתגלו בין השנים 2009–2012 במהלך סיורי שטח בסדרת אתרים הממוקמים בתחומי הפלכים עקרה, תמנה וגופנא. מבין אתרים אלו, עשרה מצויים בפלך תמנה ומוציגים במאמר זה.² סדר הצגת האתרים הוא מדרום לצפון.

אתרים בפלך תמנה שבהם תועדו מערכות מסתור במסגרת המחקר הנוכחי

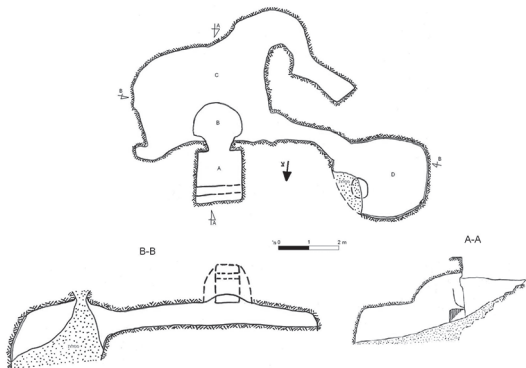
חורבת בית רדוף

חורבת בית רדוף שוכנת על גבי שלוחה מתונה המופרדת מסביבתה על ידי יובליו של נחל מודיעים. שטחה כשלושה דונמים. החורבה ממוקמת כ־11 קילומטרים מדרום לתמנה, בירת הפלך. האתר נסקר בידי ישראל פינקלשטיין וצוותו אשר דיווחו בין השאר על אבני גזית משולבות בשימוש משני בטרסות ועל בסיסי עמודים ומתקנים חצובים בסלע בחלקו המערבי של האתר (פינקלשטיין ולדרמן 1997, 166–167). הסוקרים ליקטו בין השאר חרסים מהתקופות ההלניסטית והרומית. במהלך סיור באתר ביוני 2012 אותרו מערכת מסתור, מקוואות טהרה ומערת קבורה עם כוכים.³ אחד המקוואות ממוקם בחלקו המערבי של האתר (נ"צ 159640/146776 בר"י ישנה), והוא כולל מבוא מדורג, פתח קשות וחדר טבילה קטן ומטוּיח. מקווה נוסף בוטל עם התקנת מערכת המסתור (להלן). כמו כן התגלו עוד שלושה מתקנים שאפשר כי שימשו כמקוואות טהרה (נ"צ 156767/146821, 159660/146799, 159670/146800 בר"י ישנה). קבר הכוכים ממוקם בחלקו הדרומי של האתר (נ"צ 159786/146722 בר"י ישנה), והוא כולל חצר חצובה ופתח קטן ומדורג המוביל

1 לאור גיליון של מערכת מסתור ומערת מפלט (להלן), כמו גם חשיפתה של מצודה רומית מהמאה ה־2 לסה"נ מצפון לנחל שילה, נראה כי גבולו הצפוני של תחום היישוב היהודי שהשתתף במרד בר־כוכבא עבר באזור נחל קנה (רביב 2012, 62–65, 79).

2 מאמר זה הוא עיבוד של פרק בעבודת גמר לתואר מוסמך בנושא: "היישוב בפלך תמנה משלהי ימי הבית השני ועד מרד בר־כוכבא", שכתבתי בהנחייתו של פרופ' בועז זיסו באוניברסיטת בר אילן (רביב 2012), וברצוני להודות לו על כך. בסיורי השטח ובמיפוי השתתפו וסייעו אהרן טבגר, איתן קליין, נתנאל אלינסון, אלימלך רוטל, יאיר ואלעד ביאר, אסף מעוז, ברק ואור אקרמן, יעקב טבגר, שמואל בוחניק, עמרי עבאדי ונחשון זנטון. כולם יבואו על הברכה.

3 חורבת בית רדוף שוכנת על גבי מחשוף סלע מתצורת כפר שאול (מפת רמאללה). תצורה זו בנויה מסלע קירטון רך, דבר המסביר את ריבוי החציבות והחללים התת־קרקעיים המצויים באתר זה.

איור 1: תכנית וחתך מערכת המסתור בחורבת בית רדוף (שרטוט: ד' רביב וא' טבגר)

איור 2: מחילה c-d במערכת המסתור שבחורבת בית רדוף

לחדר קבורה עם ארבעה כוכים. מערכת המסתור ממוקמת בחלקו הצפון-מערבי של האתר, כ־20 מטרים מצפון-מזרח למקווה הטהרה (נ"צ 159651/146797 בר"י ישנה) (איור 1).

הכניסה למערכת נעשית דרך מקווה טהרה שבוטל עם התקנת מערכת המסתור. המקווה מורכב ממבוא מדורג A ופתח רבוע המוביל אל חדר הטבילה B. מחדר זה שרד רק החלק העליון, ואילו חלקו התחתון הורחב לכדי חדר גדול C (מידותיו כ־4x3 מ'), וגובה תקרתו כ־1 מ'). מהפינה הדרום-מערבית של חדר C נחצבה מחילה מפותלת (אורכה כ־4 מ', רוחבה הממוצע כ־70 ס"מ, וגובהה הממוצע כ־60 ס"מ). ראשיתה של המחילה בפנייה בזווית חדה ימינה (צפונה), ולאחר כמטר וחצי היא פונה בזווית חדה שמאלה (צפון-מערבה). לאחר כשני מטרים נוספים מסתיימת המחילה בלא מוצא. מהפינה הצפון-מערבית של חדר C נחצבה מחילה c-d (אורכה כ־3 מ', רוחבה

60–80 ס"מ, וגובהה הממוצע כ־60 ס"מ; איור 2). מחילה זו מובילה לבור מים D. צורתו של בור זה סגלגלה (מידותיו כ־2.5x3 מ'), והוא מטויח בטיח אפור האופייני לימי הבית השני. חלקו הצפוני של הבור מלא בסחף שנכנס דרך הפתח המקורי שבתקרת הבור. המחילה ניגשת לחלקו העליון של הבור מבלי לבטל את תפקודו כבור מים. חציבת המחילה 'חתכה' את הטיח, וברור כי נחצבה בתקופה המאוחרת לטיוח הבור. מיקומו של פתח המחילה בחלקו העליון של דופן הבור אפשרה לשוהים בחדרי המסתור הפנימיים לשאוב מים בהסתר בעודם מתחת לפני האדמה.

מערכת תת־קרקעית זו כוללת מגוון אלמנטים אדריכליים המאפיינים מערכות מסתור מתקופת מרד בר־כוכבא: מחילות בעלות חתך טיפואי, מחילה הפונה בזווית חדה, חיבור בין מתקנים קדומים, ביטול מקווה טהרה מימי בית שני ושילוב בור מים באופן שאפשר שאיבת מים בהסתר. בתוך המערכת נתגלו חרסים הנפוצים במכלולי חרסים מימי מרד בר־כוכבא. החרסים הושארו במקומם.

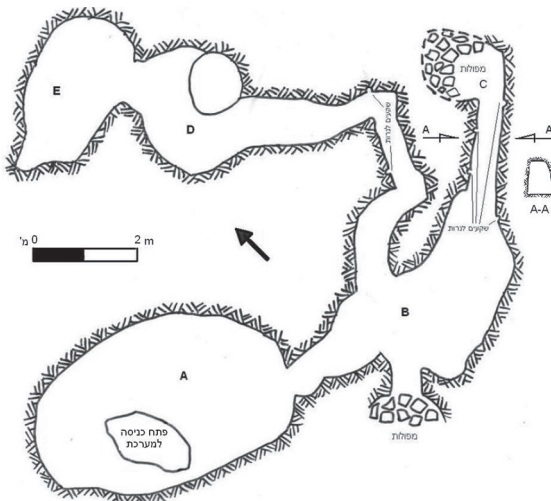
חורבת שיח עיסא

חורבת שיח עיסא שוכנת בראש גבעה למרגלות הר חרשה. שטחה כ־11 דונמים. החורבה ממוקמת כחצי קילומטר ממערב ליישוב חרשה וכשמונה קילומטרים מדרום-מזרח לתמנה, בירת הפלך. בשנת 1978 התגלתה במקום מערכת תת־קרקעית גדולה, הכוללת 24 בורות פעמון חצובים וסמוכים שחוברו זה לזה (נ"צ 163606/150124 בר"י ישנה). המערכת אותרה ומופתה על ידי צוות המלח"ם ופורסמה על ידי עמוס פרומקין, שזיהה בה יקב תת־קרקעי מסוג 'בורות גבעון' (פרומקין 2005, 53–56). פינקלשטיין וצוותו דיווחו בין השאר על קרמיקה רבה מן התקופות ההלניסטית והרומית הקדומה (פינקלשטיין ולדרמן 1997, 389). בעת סיור באתר ביוני 2009 אותרו במדרון הצפוני של האתר שתי מערות קבורה עם כוכים (נ"צ 163464/150241 בר"י ישנה). נוסף על כך, מצאנו דמיון רב בין המערכת שפרסם פרומקין למערכות התת־קרקעיות בחורבת א־שונה. חיזוק נוסף לתפקודה של מערכת תת־קרקעית זו כמסתור התגלה בעת הכשרת האתר לביקור מטיילים בקיץ 2010 – נחשף פתח שמוביל לאגף חדש הכולל מחילה וחדר מסתור (לתיאור המערכת ראו רביב 2011, 91–93).

חורבת זבדה

חורבת זבדה שוכנת על גבי רכס רחב המופרד מסביבתו על ידי יובליו של נחל נטוף. שטחה כשלושה דונמים. החורבה ממוקמת כקילומטר מדרום-מזרח לכפר בודרוס וכ־11 קילומטרים מדרום-מערב לתמנה, בירת הפלך. הכפר נסקר בידי פינקלשטיין וצוותו אשר דיווחו על אבני בניין עתיקות משולבות בטרסות ועל חלק של בית בד. הסוקרים ליקטו בין השאר חרסים מהתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה (פינקלשטיין ולדרמן 1997, 169). במהלך סיור בדצמבר 2011 אותרה בחלקה הדרום-מערבי של החורבה (נ"צ 150209/151368 בר"י ישנה)

מערכת מסתור אופיינית (איור 3). הכניסה למערכת נעשית דרך פתח שנחצב בתקרתו של חדר A (מידותיו כ־5x3 מ'). צורתו של חדר זה אובלית, ומדופנו המזרחית נחצבה מחילה B-A באורך של כמטר וחצי המובילה לחדר B. צורתו של חדר זה אי־רגולרית, וממנו נחצבו שלוש מחילות. מדופנו הדרומית נחצבה מחילה שלאחר כחצי מטר סתומה במפולות, ומדופנו הצפוני נחצבו שתי מחילות. המחילה המזרחית מביניהן (C-B) מובילה לחדר C. למחילה זו (מידותיה: כ־2 מ' אורכה,

איור 3: תכנית וחתך מערכת המסתור בחורבת זבדה (שרטוט: ד' רביב וא' טבגר)

איור 4: מחילה C-B במערכת המסתור שבחורבת זבדה

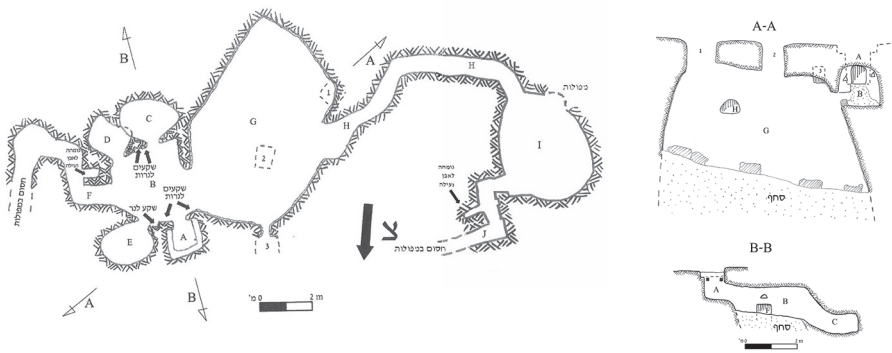
כ־50 ס"מ רוחבה, וכ־60 ס"מ גובהה (הממוצע) יש חתך טיפוסי של מחילת מסתור (איור 4). תקרתה קשוחה, ולאורך דופןותיה נחצבו ארבעה שקעים להנחת נרות. המחילה המערבית D-B (רוחבה הממוצע כ־50 ס"מ) הנה צרה ומפותלת וגם לה חתך טיפוסי למחילות מסתור. לאורך דופןותיה נחצבו שני שקעים להנחת נרות. אורך המחילה כשישה מטרים, והיא מובילה לעבר חדרי המסתור הפנימיים (חדרים D ו-E). מחדר B נמשכת המחילה

כלפי צפון-מזרח ולאחר כשני מטרים פונה בזווית של כ־90 מעלות לכיוון צפון. לאחר כמטר וחצי נוספים פונה המחילה שוב בזווית של כ־90 מעלות לכיוון מערב, ולאחר כשני מטרים וחצי היא מגיעה לחדר מסתור D (מידותיו כ־2x2 מ"ר). צורתו של חדר זה אובלית, ובתקרתו פתח שנשטם בסחף. מהדופן הצפונית של חדר D נחצב מעבר לחדר E (מידותיו כ־1.5x2.5 מ"ר). צורתו של חדר זה אי-רגולרית, והוא שימש כחדר מסתור. מערכת תת־קרקעית זו כוללת מגוון מרכיבים אופייניים: מחילת מסתור בעלת חתך טיפוסי, שקעים לנרות, מתקן נעילה ומחילה הפונה בזווית חדה. במערכת נתגלו שברי קנקנים וסירי בישול הנפוצים במכלולי חרסים מימי מרד בר־כוכבא. החרסים הושארו במקומם.

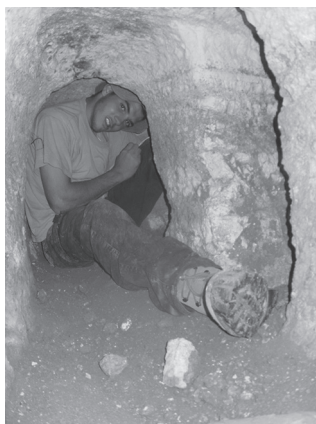
חורבת א־דככין

חורבת א־דככין שוכנת בראש גבעה (גובהה 490 מ' מעפה"י) המצויה במרכז שלוחה המופרדת מסביבתה על ידי יובליו של נחל נטוף ומכונה במפות 1:50,000 בשם זהר אל-בורג'. שטחה כ־25 דונמים. החורבה ממוקמת כחמישה קילומטרים מדרום לתמנה, בירת הפלך. סמוך לאתר עוברת דרך רומית המובילה מלוד לירושלים. דרך זו נסקרה על ידי זאב ספראי (1980). במפות הסקר הבריטי שם המקום אינו מופיע, אך מצוינת שורת מערות קבורה בחלקו המזרחי של האתר (מפה 14). החורבה נסקרה בעבר בידי פינקלשטיין וצוותו אשר דיווחו על בורות מים, מערות קבורה וקירות בנויים מאבני גזית. הסוקרים ליקטו חרסים מהתקופות ההלניסטית והרומית (פינקלשטיין ולדרמן 1997, 212). במדרונות האתר קירות היקפיים עתיקים הבנויים אבנים מסותתות גדולות, ומצפון לו כמה מערות קבורה מימי הבית השני. במהלך סיור באתר במרץ 2009 נתגלתה בחלקה הצפוני של גבעת האתר (נ"צ 158573/151548 בר"י ישנה) מערכת תת־קרקעית גדולה שאותה פרסמנו לאחרונה (קליין ורביב 2013, 225–227).

בעת סיור נוסף במקום באפריל 2011 עלה בידינו לאתר אגף נוסף שלא הכרנו מביקורנו הראשון, וכך לעדכן את התכנית (איור 5). אגף זה כולל מחילות בעלות חתך

איור 5: תכנית וחתך של מערכת המסתור בחורבת א־דככין, כוללת האגף "החדש" (שרטוט: א' קליין וד' רביב)

איור 6: מחילה I-J במערכת המסתור שבחורבת א־דככין

טיפוסי, מחילה הפונה פעמיים בזווית חדה, מגרעת לאבן נעילה (גולל) ושקעים להנחת נרות (איור 6). המאפיינים האדריכליים של המערכת כוללים פיר כניסה מוסתר באמצעות לוחות אבן שהותקן ברצפת מבנה, מחילות צרות ומפותלות, נעילה באמצעות אבן גולל, שקעים לנרות ומחילות שנחצבו בחלקו העליון של בור מים ושימשו לשאיבת מים בהסתר. מאפיינים אלה ומורכבות המערכת מעידים כי לפנינו מערכת מסתור טיפוסית.

חורבת א־שונה ובית עוֹס

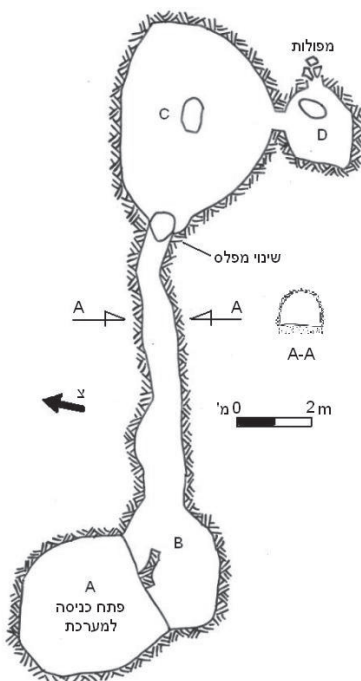
חורבת א־שונה שוכנת בראש גבעה הממוקמת במרחק של כ-350 מטרים מצפון לחורבת א־דככין, וביניהן מפריד אוכף. שטחה כ-35 דונמים. אנשי הסקר הבריטי (P.E.F) כינו את האתר בשם *Kh. el-Meidân* (מפה 14) ודיווחו על מערות ממערב לאתר

(קונדר וקיצ'נר 1882, 340). פינקלשטיין וצוותו ציינו שני אתרים סמוכים במקום: חורבת א־שונה – על גבי הכיפה המזרחית (520 מ' מעפה") ובית עוֹס – בכיפה המערבית (530 מ' מעפה"). הסוקרים דיווחו על סדרה של בורות פעמון בראש הגבעה הדומים במאפייניהם האדריכליים לבורות היקב התת־קרקעי מתקופת הברזל 2 שנתגלה באל־ג'יב, היא גבעון הקדומה (פריצ'ארד 1964), ונלקטו בין השאר חרסים מהתקופות ההלניסטית והרומית (פינקלשטיין ולדרמן 1997, 208–211). לאור סמיכות שתי הגבעות (חורבת א־שונה ובית עוֹס), ממצא כלי חרס דומה שנתגלה בשתייהן וקו מערות קבורה המקיף את שתי הגבעות בצורה רציפה, התייחסנו אליהן כאתר אחד. במהלך סיור באתר במרץ 2009 אותרו מקווה

טהרה ושלוש מערכות מסתור (לתיאור המערכות ראו קליין ורביב 2013, 220–225). מקווה הטהרה התגלה במרכז הגבעה המערבית (נ"צ 158604/151945 בר"י ישנה). המקווה מורכב מבור פעמון קטן שאליו יורדים בגרם מדרגות. נראה כי לפנינו 'בור גבעון' שהוסב לשמש כמקווה טהרה במהלך ימי הבית השני. מערכת המסתור הראשונה (A) התגלתה בחלקה העליון של חורבת א'שונה (נ"צ 158924/1518592 בר"י ישנה), צמוד לבית בד מהתקופה הביזנטית, והיא מורכבת מתשעה 'בורות גבעון' שחוברו ביניהם לכדי מערכת תת-קרקעית אחת. המערכת כוללת מגוון אלמנטים אדריכליים המאפיינים מערכות מסתור טיפוסיות: מחילה בעלת חתך טיפוסי, שקעים לנרות, מחילה הפונה בזווית של כ-90 מעלות, חיבור בין מתקנים קדומים ושילוב בור מים באופן שאפשר שאיבת מים בהסתר. המערכת השנייה (B) התגלתה בחלקה הדרומי של חורבת א'שונה (נ"צ 158852/151852 בר"י ישנה), והיא כוללת 28 בורות גבעון שחוברו ביניהם במעברים צרים. המערכת מחוברת למערת קבורה עם כוכים, דבר שאפשר מילוט מתוך היישוב אל מחוצה לו. המערכת השלישית (C) התגלתה בחלקה הדרומי של הגבעה המערבית (נ"צ 158677/151761 בר"י ישנה), והיא כוללת חללים המחוברים ביניהם במחילות צרות.

חורבת חנונה

חורבת חנונה שוכנת על גבי שלוחה מתונה מעל יובלו של נחל בית עריף, כקילומטר ממערב לכפר שוקבא. שטחה כחמישה דונמים. האתר ממוקם כשבעה קילומטרים ממערב לתמנה, בירת הפלך. האתר נסקר בידי פינקלשטיין וצוותו אשר דיווחו על חלקי בית בד ושאר מתקנים חצובים, בורות מים ומערה גדולה (פינקלשטיין ולדרמן 1997, 185–186). הסוקרים ליקטו בין השאר חרסים מהתקופה ההלניסטית. במהלך סיור באתר בינואר 2012 אותרה בחלקו הצפוני (נ"צ 152760/155240 בר"י ישנה) מערכת מסתור אופיינית (איור 7). הכניסה למערכת נעשית מתוך חלל תת-קרקעי גדול שתקרתו התמוטטה. מהדופן המזרחית של חלל זה חצובים שני פתחים המובילים למחילת מסתור אופיינית (אורכה כ-7 מ', ורוחבה הממוצע 80 ס"מ). בסופה של המחילה קיים פיצול לשני מפלסים: מחילה במפלס תחתון שסותמות אותו מפלות ואינן מאפשרות מעבר, ושינוי מפלס כלפי מעלה המוביל אל חדר C (מידותיו כ-3.5x5 מ"ר). חדר

איור 7: תכנית וחתך מערכת המסתור בחורבת חנונה (שרטוט: ד' רביב וא' טבגר)

איור 8: מעבר C-D במערכת המסתור שבחורבת חנונה

זה מלא בסחף שנכנס מהפתח החצוב שבתקרתו.

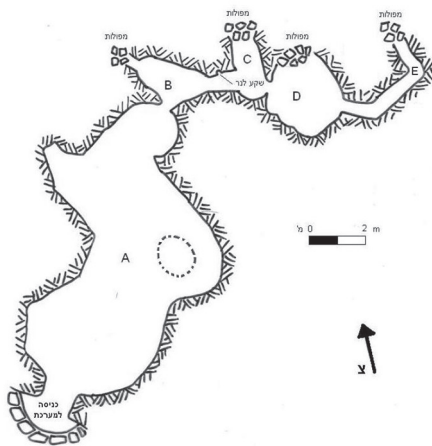
מהדופן הדרומית של חלל זה ישנו מעבר צר (רוחבו וגובהו כ־50 ס"מ; איור 8) המוביל אל חדר D (מידותיו כ־1.7x1.8 מ"ר) אשר שימש כחדר מסתור. בתקרתו ובדופן המזרחית של חדר D נחצבו שני פתחים הסתומים כיום בסחף. מערכת תת־קרקעית זו כוללת מגוון אלמנטים אדריכליים המאפיינים מערכות מסתור מתקופת מרד בר־כוכבא: חיבור בין מתקנים קדומים, מחילת מסתור בעלת חתך טיפוסי ושינויי מפלסים.

חורבת פצה

חורבת פצה שוכנת בראש כיפה ששטחה כ־30 דונמים, במרכז שלוחה המופרדת מסביבתה על ידי יובליו של נחל שילה. החורבה ממוקמת כשני קילומטרים מצפון־מזרח לתמנה, בירת הפלך. האתר נסקר בעבר על ידי צוות סקר החירום ועל ידי פינקלשטיין וצוותו. בשני הסקרים דווח בין היתר על ממצא חרסים מן התקופה הרומית (גופנא ופורת 1972, 234; פינקלשטיין ולדרמן 1997, 386–388). מישל יתאח דיווח על הימצאותו של מקווה טהרה חצוב ומדורג בחלקו המערבי של האתר (יתאח 2002, 86). במהלך סיור באתר בדצמבר 2008 אותר ושורטט המקווה. נוסף על כך אותרו שלושה קברי כוכים: שניים במדרון המזרחי של האתר ואחד כ־50 מטרים מצפון לו. בחלקו הדרומי של האתר (נ"צ 162399/158668 בר"י ישנה) אותרה מערכת מסתור אופיינית (לתיאור המערכת ראו קליין ורביב 2013, 216–214). המערכת כוללת מגוון מרכיבים המאפיינים מערכות מסתור: חיבור בין מתקנים קדומים, מחילת מסתור בעלת חתך טיפוסי, שקעים לנרות, מתקן נעילה, פיר אוורור, שינוי מפלס ומחילה הפונה בזווית חדה. במערכת נתגלו שברי קנקנים וסירי בישול הנפוצים במכלולי חרסים מימי מרד בר־כוכבא. החרסים הושארו במקומם.

חורבת עלי

חורבת עלי שוכנת בראש גבעה שטוחה. שטחה כעשרה דונמים. החורבה ממוקמת כקילומטר וחצי ממערב ליישוב בית אריה וכתשעה קילומטרים מצפון־מערב לתמנה, בירת הפלך. בעמק שמדרום לאתר עוברת הדרך העתיקה אנטיפטריס – גופנא. במפת הסקר הבריטי מופיע האתר בשם *Deir Dakleh*, ואילו השם *Aleh* מופיע כשמה של חורבה השוכנת בסמיכות (מפה 14). נראה כי החל מתקופת המנדט חל שיבוש במפות, ושמות האתרים הוחלפו. האתר נסקר לראשונה על ידי ויקטור גרן (1984, 77) שמסר על שרידי מבנים, בורות מים וקברים. מאז מלחמת ששת הימים נסקר האתר על ידי צוות סקר החירום ועל ידי פינקלשטיין וצוותו. בשני הסקרים דווח בין היתר על שרידי קירות, בתי בד וממצא חרסים מן התקופות ההלניסטית והרומית הקדומה (גופנא ופורת 1972, 233; פינקלשטיין

איור 9: תכנית מערכת המסתור בחורבת עלי (שרטוט: ד' רביב וא' טנדלר)

איור 10: מחילה E במערכת המסתור שבחורבת עלי (צילום: ע' עבאדי)

ולדרמן 1997, 243–244). בשנת 2005 ערך עוזי גרינפלד חפירה בחלקו הדרום-מזרחי של האתר, ובמהלכה נחשפו שני בתי בד שהוצע לתארכם לתקופה המוסלמית הקדומה (מגן 2008, 279). נוסף על כך, דווח על שרידים מתקופת הבית השני. במהלך סיור בדצמבר 2011 אותרה במרחק של כ-100 מטרים ממערב לאתר (נ"צ 160880/15395 בר"י ישנה) מערת קבורה עם כוכים ומקמר קבורה,⁴ ובמרכז האתר (נ"צ 160914/153263 בר"י ישנה) אותרה מערכת מסתור אופיינית (איור 9). הכניסה למערכת נעשית דרך פתח בגובה של כחצי מטר וברוחב של כמטר, חמישה מטרים מצפון לבור מים. הפתח מוביל לעבר חדר A (מידותיו כ-4x10 מ"ר) שהנו בעל צורה אי-רגולרית. בחלקו המזרחי של חדר זה ישנו פתח בתקרה, והוא סתום כיום בסחף. מקצהו הצפוני של חדר A נחצב מעבר צר המוביל לחדר B (מידותיו כ-1.5x2.5 מ"ר) שצורתו סגלגלה. מהדופן המזרחית של החדר נחצבה מחילה קצרה c-b (אורכה כ-1 מ', ורוחבה כ-60 ס"מ) המובילה לחדר C. לאורך המחילה בדופן הצפונית נחצב שקע לנר. צורתו של חדר C מלבנית (מידותיו כ-1x3 מ"ר). בחלקו הצפוני קיימות מפולות. מהדופן המזרחית של חדר C נחצב מעבר צר המוביל לחדר D. צורתו של חדר זה סגלגלה (מידותיו כ-2.5x2.5 מ"ר). מהדופן המזרחית של חדר D נחצבה מחילת מסתור

טיפוסית (אורכה כ-5.5 מ') (איור 10). לאחר ארבעה מטרים פונה המחילה בזווית של כ-90 מעלות לכיוון צפון, ולאחר כמטר וחצי נוספים היא מסתיימת בסחף.⁵ מערכת תת-קרקעית זו כוללת מגוון אלמנטים אדריכליים המאפיינים מערכות מסתור מתקופת מרד בר-כוכבא: חיבור בין בורות, מחילת מסתור בעלת חתך טיפוסי, שקעים

4 ביולי 2012 התגלתה גלוסקמה מנותצת סמוך לפתחה של מערת קבורה עם כוכים המצויה כמה עשרות מטרים ממערב למערת הקבורה עם הכוכים והמקמר (אני מודה לאהרן טבגר על מידע זה).

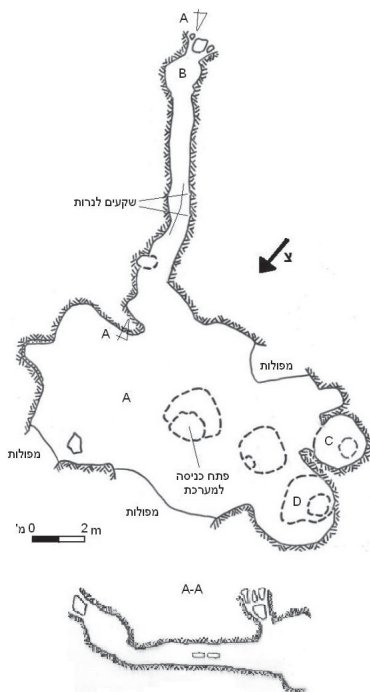
5 הגבעה שעליה שוכנת חורבת עלי בנויה ממחשוף סלע מתצורת עין זיתים (מפת כפר סבא). תצורה זו, אשר שייכת לגיל הסנון (חבורת הר הצופים), בנויה מסלע קירטון רך, דבר המסביר את אופייה של המערכת, גודלה היחסי ודופנותיה המתפוררות.

לנרות ומחילה הפונה בזווית חדה. במערכת נצפו שברי קנקנים וסירי בישול הנפוצים במכלולי חרסים מימי מרד בר־כוכבא. החרסים הושארו במקומם.

חורבת עררה

חורבת עררה שוכנת בראש גבעה נישאת במערב השומרון. שטחה כארבעה דונמים. החורבה ממוקמת כעשרה קילומטרים מצפון־מערב לתמנה, בירת הפלך. האתר נסקר בעבר בידי פינקלשטיין וצוותו אשר דיווחו על שרידי מבנים, חלקם בנויים מאבני גזית, גת וקברים במזרח האתר (פינקלשטיין ולדרמן 1997, 263–264). הסוקרים ליקטו בין השאר חרסים מהתקופות ההלניסטית והרומית. במהלך סיור באתר בדצמבר 2011 אותרו מערכת מסתור, שני מקוואות טהרה ומערת קבורה עם כוכים. מקווה טהרה אחד נמצא בקצהו המערבי של האתר (נ"צ 155367/165621 בר"י ישנה). מדרגות המקווה מכוסות עפר, אך ניתן לעמוד על תכניתו, הכוללת מבוא חצוב, פתח קשות המוביל לחדר טבילה שמטויח בטיח אפור האופייני לשלהי ימי הבית השני. מקווה טהרה שני נמצא בחלקו המרכזי של האתר (נ"צ 155380/165614), ולו פתח כפול המוביל לחדר טבילה גדול ומטויח (איור 11). עקב חפירות שוד והרס שהתרחשו במקום במאי 2012 ואשר כיסו את שני המקוואות, לא עלה בידנו לתעד אותם. מערת הקבורה ממוקמת במדרון שמדרום לאתר (נ"צ 155456/165452 בר"י ישנה), והיא כוללת חדר קבורה רבוע שבדופנותיו נחצבו ארבעה כוכים.

מערכת המסתור ממוקמת בקצה המזרחי של האתר (נ"צ 155410/165608 בר"י ישנה) (איור 12). הכניסה למערכת נעשית דרך פתח של בור פעמון (מידותיו כ־1.3x1.8 מ"ר, וגובהו כ־1 מ'). בור זה, כמו גם שלושה בורות נוספים במערכת זו, מזכירים בגודלם ובצורתם יקבים תת־קרקעיים מסוג 'בורות גבעון'. באחד מפתחי הבורות אף ניתן להבחין במגרעת האופיינית אשר שימשה לקליטתה של אבן סגירה. מתחת לבור הכניסה נמצא חלל תת־קרקעי

איור 12: תכנית וחתך מערכת המסתור בחורבת עררה (שרטוט: ד' רביב וע' עבאדי)

איור 11: מקווה טהרה בחורבת עררה

גדול A (מידותיו כ־7x4 מ"ר). רצפתו של חלל A מכוסה בשפוכת, ולא ניתן לדעת מה היה גובהו המקורי. בדופנו המזרחי של חלל זה נחצב אגן קטן ומטויח (מידותיו כ־0.7x1 מ"ר, וגובהו כ־1 מ'), ורצפתו מכוסה בסחף. בחלקו המערבי של חלל A חצובים שלושה בורות פעמון נוספים, כששניים מהם הם למעשה מעין חדרונים קטנים. הצפוני מביניהם הוא חדר D

איור 13: הכניסה למחילה a-b מחלל A במערכת המסתור שבחורבת ערה

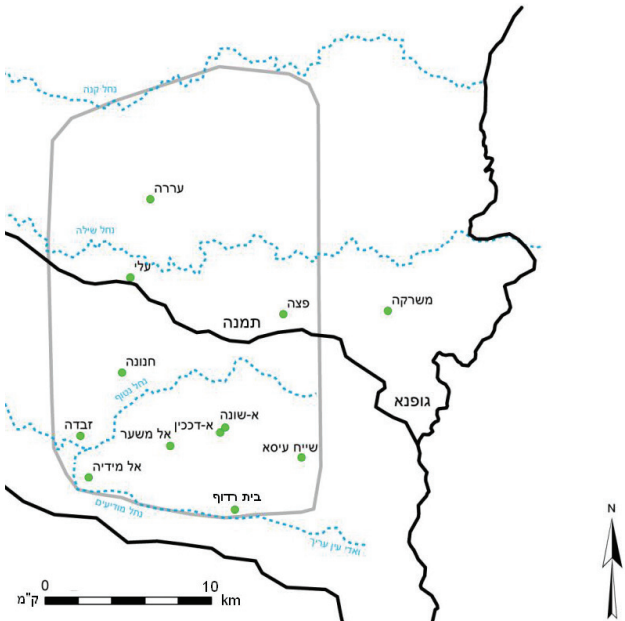
שצורתו עגולה (קוטרו 2.7 מ'), ובתקרתו פתח סתום, ואילו הדרומי הוא חדר C שצורתו עגולה (קוטרו 1.2 מ'), ואף בתקרתו קיים פתח סתום. בין חדרים C ו־D לבין פתח הכניסה למערכת קיים בור פעמון נוסף שהפתח בתקרתו סתום למחצה. מהפינה הדרום־מזרחית של חלל A נחצבה מחילת מסתור אופיינית a-b (מידותיה: כ־7 מ' אורכה, כ־70 ס"מ רוחבה, כ־50 ס"מ גובהה הממוצע). הכניסה למחילה נעשית במפלס גבוה בכחצי מטר מרצפת חלל A (איור 13). מעל פתח המחילה נחצב פיר אנכי שנסתם בסחף. תקרת המחילה קשורה, ולאורך דופנה המערבית נחצבו שני שקעים להנחת נרות, שבהם ניתן להבחין בסימני פיח. המחילה מובילה אל חדר B (מידותיו כ־1.4x1.1 מ"ר). מחדר B יוצאת מחילה במפלס שגובה במטר וחצי מגובה רצפת מחילה a-b ואשר סתומה כיום בסחף.

מערכת תת־קרקעית זו כוללת מגוון אלמנטים

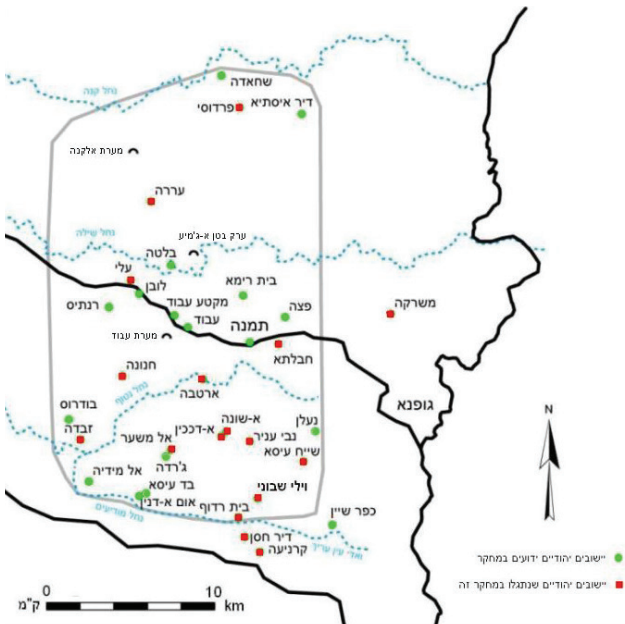
אדריכליים המאפיינים מערכות מסתור מתקופת מרד בר־כוכבא: חיבור בין מתקנים קדומים, מחילת מסתור בעלת חתך טיפוסי ושינויי מפלס. במערכת נצפו שברי קנקנים וסירי בישול הנפוצים במכלולי חרסים מימי מרד בר־כוכבא. החרסים הושארו במקומם.

סיכום

עד לשנים האחרונות לא נתגלו ממצאים ברורים מימי מרד בר־כוכבא באזור פלך תמנה, אולם לאור ממצאים מן האזורים הסמוכים התקבלה בקרב החוקרים הסברה כי פלך תמנה היה נתון תחת המנהל הבר־כוכבאי. בפלך גופנא הסמוך ממזרח התגלו עד כה מערכות מסתור בארבעה אתרים: אל קעדה הסמוכה לביתין, חורבת ניסיה, חורבת אל מקטיר וחורבת אל משרקה. בפלך עקרבה, צפונה יותר, התגלו עד כה מערכות מסתור בארבעה אתרים: תל שילה, חורבת כולצון, חורבת סיע וכפר עטיה (ראו קליין 2009; טבגר ורביב 2013, 164–167). כן נתגלו שלוש מערות מפלט ממזרח לפלכים גופנא ועקרבה שבהן נמצאו מטבעות בר־כוכבא: ואדי דליה, נחל מכוך ונחל מכמס. בשנים האחרונות התגלו גם בתחומי פלך תמנה ממצאים רבים המעידים על יישוב יהודי שהתקיים באזור משלהי ימי הבית השני ועד מרד בר־כוכבא. ממצאים אלו כוללים בין השאר שלוש מערות מפלט, שבאחת מהן מטבעות בר־כוכבא, ושלוש עשרה מערכות מסתור, אשר נחצבו מתחת לעשרה יישובים בפלך תמנה, ואשר תפוצתן מאפשרת לנו לקבוע את גבולו הצפוני של

איור 14: מפת מערכות המסתור בפלך תמנה (שרטוט: י' ספיר וד' רביב)

איור 15: מפת אתרים יהודיים בפלך תמנה (שרטוט: י' ספיר וד' רביב)

פלך תמנה באזור נחל קנה (איורים 14, 15).⁶ תיארוך מערכות המסתור שתיעדנו לימי מרד בר־כוכבא נעשה על פי מרכיבים אדריכליים ואפייניים והממצא הקרמי, אולם ייתכן מאוד שהן נחצבו ושימשו כבר במרד החורבן ואולי עוד קודם לכן. יש לציין שמערכות המסתור בפלך תמנה צנועות בהשוואה למערכות המסתור שבשפלה, ועל פי רוב אורך מחילותיהן אינו עולה על מטרים ספורים. נתון זה קשור כפי הנראה לסלע הקשה (מחבורת יהודה) שנחשף ברוב האזור ההררי של פלך תמנה, לעומת סלעי הקירטון הרך (מחבורת עבדת) שנחשפו בשפלה. נוסף על קושי הסלע נחשפים באזור פלך תמנה (כמו בשאר אזורים ההר) מגוון סוגי סלע (גיר, דולומיט, חוואר, קירטון ועוד) המקשים על זיהוין, איתורן והשתמרותן של מערכות תת־קרקעיות ששימשו למסתור בימי מרידות היהודים ברומאים.

רשימת מקורות

אהרונוביץ 2013:

אהרונוביץ, י', 2013, ח'רבת אבו א־דנין – יישוב כפרי מימי בית שני ומרד בר־כוכבא במערב בנימין, מחקרי יהודה ושומרון כב, עמ' 111–124.

גופנא ופורת 1972:

גופנא, ר' ופורת, י', 1972, הסקר בארץ אפרים ומנשה, בתוך: כוכבי, מ' (עורך), יהודה, שומרון וגולן – סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים, עמ' 195–241.

גרן 1984:

גרן, ר', 1984, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל, כרך ה: השומרון (ב), בן־עמרם, ח' (תרגום), ירושלים.

זיסו 2001:

זיסו, ב', 2001, הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר־כוכבא, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים.

זיסו ואשל 2002:

Zissu, B. & Eshel, H., 2002, The Geographical Distribution of Coins of the Bar Kokhba War, *Israel Numismatic Journal* 14, pp. 157-167.

זיסו ואחרים 2009א:

זיסו, ב', לנגפורד, ב', פורת, ר', דוידוביץ, א' ופרומקין, ע', 2009, ממצאים מתקופת מרד בר־כוכבא ממערת עבוד שבמערב הרי בית־אל, בתוך: אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא, קובץ שני, ירושלים, עמ' 478–509.

טבגר ורביב 2013:

טבגר, א' ורביב, ד', 2013, מערכת המסתור בחורבת סיע שמדרום לעמק שילה, בתוך: טבגר, א', עמר, ז' וביליג, מ' (עורכים), במעבה ההר – מחקרי הר אפרים ובנימין, קובץ שלישי, אריאל־טלמון, עמ' 155–169.

6 נוסף על תשעת האתרים המוצגים במאמר זה איתרנו מערכת מסתור קטנה בחורבת אל משער שטרם תועדה על ידינו.

טפר ושחר 1996:

Tepper, Y. & Shahr, Y., 1996, Appendix II, Subterranean Hide-outs in the Northern Shephelah, in: Fischer, M.L, Isaac, B.H., & Roll, I., *Roman Roads in Judaea II: The Jaffa – Jerusalem Roads*, Oxford, pp. 274 – 280.

יתאח 2002:

יתאח, מ', 2002, מקוואות טהרה וכלי אבן בארץ בנימין בימי הבית השני, מחקרי יהודה ושומרון יא, עמ' 81–90.

מגן 1995:

מגן, י', 1995, ארץ בנימין בימי הבית השני, מחקרי יהודה ושומרון ד, עמ' 75–102.

מגן 2008:

Magen, Y., 2008, *Judea and Samaria Researches and Discoveries*, Jerusalem.

מגן ואחרים 1999:

מגן, י', ציונית, י' וסירקיס, א', 1999, קריית ספר – עיירה יהודית ובית כנסת מימי הבית השני, קדמוניות 117, עמ' 25–32.

ספראי 1980:

ספראי, ז', 1980, כביש רומי מלוד להרי ירושלים, נופים 13–14, עמ' 55–64.

עמית ואחרים 2008:

עמית, ד', טורגה, ח' וגנדלמן, פ', 2008, חורבת בורנאט, כפר יהודי בשפלת לוד בתקופה ההלניסטית והרומית, קדמוניות 136, עמ' 96–107.

פינקלשטיין ולדרמן 1997:

Finkelstein, I. & Lederman, Z. (editors), 1997, *Highlands of Many Cultures - The Southern Samaria Survey*, Tel Aviv.

פישר 1993:

פישר, מ', 1993, חורבת זיכרין – 1987–1989, חדשות ארכיאולוגיות צט, עמ' 36–40.

פרומקין 2005:

פרומקין, ע', 2005, יקב תת־קרקעי מתקופת המלוכה במערב השומרון, מחקרי יהודה ושומרון יד, עמ' 53–56.

פריצ'ארד 1964:

Prichard, J.B., 1964, *Winery, Defenses, and Soundings at Gibeon*, Philadelphia.

צוק 1993:

צוק, צ', 1993, הישוב היהודי במערב השומרון בימי הבית השני לאור מחקר מערות קברים במגדל צדק, נקודות צורים 19, עמ' 67–76.

קונדר וקיצ'נר 1882:

Conder, C.R. & Kitchener, H.H., 1882, *The Survey of Western Palestine, vol. II: Samaria*, London.

קלונר וזיסו 2001:

קלונר, ע' וזיסו, ב', 2001, מערכות המסתור בשפלת לוד וקביעת הגבול הצפוני של האזור עליו שלט בר כוכבא, בתוך: אשל, ח' וזיסו, ב' (עורכים), *חידושים בחקר מרד בר כוכבא: דברי הכנס השנתי העשרים ואחד של המחלקה ללימודי ארץ־ישראל ע"ש מרטין (זוס)*, י"ח באדר תשס"א, 13 במרץ 2001, רמת גן, עמ' 73–86.

קלונר וזיסו 2003:

Kloner, A. & Zissu, B., 2003, Hiding Complexes in Judaea: An Archaeological and Geographical Update on the Area of the Bar Kokhba Revolt, in: Schäfer, P. (editor), *The Bar Kokhba War Reconsidered, New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome*, Tübingen, pp. 181-216.

קלונר וזיסו 2006:

קלונר, ע' וזיסו, ב', 2006, מערכות המסתור בארץ יהודה: עדכון ארכיאולוגי וגיאוגרפי של השתרעות מלחמת בר־כוכבא, בתוך: מור, מ', פסטור, ג', רונן, י' ואשכנזי, י' (עורכים), *לאוריאל: מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה, מוגשים לאוריאל רפפורט, ירושלים, עמ' 147-125*.

קלונר וטפר 1987:

קלונר, ע' וטפר, י', 1987, מערכות־המסתור בשפלת יהודה, תל־אביב.

קליין 2009:

קליין, א', 2009, היישוב היהודי בתקופת הבית השני בפלך עקרבה – הנדבך הארכיאולוגי, מחקרי יהודה ושומרון יח, עמ' 200-177.

קליין ופרומקין 2009:

קליין, א' ופרומקין, ע', 2009, מערת מפלט מימי בר־כוכבא במצוקי עראק בטן א־ג'מיע שבנחל שילה, בתוך: אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), *מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא, כרך ב, ירושלים, עמ' 520-510*.

קליין ורביב 2013:

קליין, א' ורביב, ד', 2013, מערכות מסתור בתחומי הפלכים גופנא ותמנה וגבולו הצפוני של האזור עליו שלט בר־כוכבא, *ירושלים וארץ־ישראל 8-9*, עמ' 232-211.

רביב 2011:

רביב, ד', 2011, הסבתם של יקבי גבעון למערכות מסתור, בתוך: טבגר, א', עמר, ז' וביליג, מ' (עורכים), *במעבה ההר – מחקרי הר אפרים ובנימין, קובץ מאמרים, בית אל, עמ' 96-87*.

רביב 2012:

רביב, ד', 2012, היישוב בפלך תמנה משלהי ימי בית שני ועד מרד בר כוכבא, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, רמת גן.

